

FTAMP 16.21.51

***Э.Ә. Өтебаева , А.Ә. Солтанбекова **

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*E-mail: elmira_abdigali@mail.ru

ХАЛЫҚТЫҚ ӨЛШЕМ БІРЛІКТЕРІНІҢ ЭТНОМӘДЕНИ СЕМАНТИКАЛЫҚ КӨРІНІСІ

Аннотация: Мақаладан қазақтың халықтық өлшем бірліктерінің шығу төркіні, қолданылу мақсаты, өміршендігі, аталу сәттілігі жағынан да басқа халықтардың ұлттық өлшемдерімен деңгейлес болғанын байқауға болады. Алайда, түрлі тарихи себептерге байланысты өлшеулік мәні бар байырғы терминдеріміз ұлт шеңберінен аса алмай, нақты мәнге ие бола алмаған. Халықтық өлшемдер жүйесінде өлшемнің өзіне тән ерекшелігі мағына мен тақырып ауқымы жағынан өлшемдердің бір саласына ғана емес, олардың әртүрлі салаларына (сандық, сапалы, уақыт-мезгіл, алыс-жақын, ұзын-қысқа, биік-аласа т.б.) түгел қатыстылығында және өлшемдік ұғымдардың қайсысын болмасын, жалпылама, жобалы және абстракты түрде сипаттауында.

Міне, осы тәсіл арқылы өзімізді қоршаған табиғи ортадағы көптеген құбылыстар мен тұрмыс-салтымыздағы сан алуан заттарды, адам мен жануарларды, қоғамдық қарым-қатынастарға байланысты көріністердің мөлшерін, ауқымын, санын, сапасын, т.б. ерекшеліктерін өлшемдік таным тұрғысынан бейнелі түрде сипаттаудан қалыптасқан тілдік бірліктердің біразын жүйелеп беруді жөн көрдік.

Тірек сөздер: өлшем бірлік, метрология, халықтық өлшем, арақашықтық, ұзындық, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, ұлттық менталитет, рухани мәдениет, этнография.

***Э.А.Утебаева, А.А.Солтанбекова**

Институт языкознания им.А.Байтұрсынова, Алматы, Казахстан.

*E-mail: elmira_abdigali@mail.ru

ЭТНОКУЛЬТУРНОЕ-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ НАРОДНЫХ ЕДИНИЦ ИЗМЕРЕНИЯ

Аннотация. В статье рассматриваются, что казахские национальные единицы измерения находятся на одном уровне с национальными измерениями других народов с точки зрения происхождения, цели, жизнеспособности и успеха. Однако по разным историческим причинам наши древние термины, имеющие измеримое значение, не могли выходить за пределы нации и не имели реального значения. В системе популярных измерений особенность измерения состоит в том, что с точки зрения смысла и объема темы оно применяется не только к одной области измерения, но и к различным их областям (количественным, качественным, периодическим, почти полным, длинным, длинный-короткий, высокий-низкий и др.) в описании любого понятия в обобщенной, проективной и абстрактной форме.

Таким образом, мы можем идентифицировать множество явлений в природной среде и разнообразии объектов нашего образа жизни, людей и животных, размер,

масштаб, количество, качество и явлений, связанных с социальными отношениями. Мы решили систематизировать некоторые языковые единицы, образованные из образного описания особенностей пространственного познания.

Ключевые слова: единица измерения, метрология, народное измерение, расстояние, длина, обычаи, традиции, национальный менталитет, духовная культура, этно-графия.

***Е.А. Utebayeva, А.А. Soltanbekova**

A.Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*E-mail: elmira_abdigali@mail.ru

ETHNO-CULTURAL AND SEMANTIC EXPRESSION OF FOLK UNITS OF MEASUREMENT

Abstract: There can be seen from the article that the Kazakh national units of measurement are on the same level with the national measurements of other peoples in terms of origin, purpose, viability and success. However, for various historical reasons, our ancient terms with measurable meaning could not go beyond the borders of the nation and had no real meaning. The peculiarity of measurement in the system of popular measurements, In the system of popular measurements is that from the point of view of the meaning and scope of the topic, it is applied not only to one area of measurement, but also to their various areas (quantitative, qualitative, periodic, almost complete, long, long-short, high-low, etc.) in the description of any concept in a generalized, projective and abstract form.

Thus, we can identify a variety of phenomena in the natural environment and a variety of objects of our way of life, people and animals, size, scale, quantity, quality and phenomena related to social relations. We decided to systematize some linguistic units formed from a figurative description of the features of spatial cognition.

Key words: unit of measurement, metrology, folk measurement, distance, length, custom, tradition, national mentality, spiritual culture, ethnography.

Кіріспе

Өлшем бірліктері – белгілі бір нәрсені бір тектес басқа бір нәрседен айыра, салыстыра айқындайтын бірлік. Ол адамзат баласының күнделікті ісәрекеті нәтиже-сінде белгілі бір санды, сапаны, шаманы, мөлшерді, межені анықтау барысында пайда болған. Өлшемдік, мөлшерлік, межелік жүйелердің өмірге келуі – адам санасының жемісі. Өлшемді адамдар ең алдымен тәжірибемен меңгерген және өз тіршіліктерінде әртүрлі өлшемдерді өздері жасаған. Сондықтан да олардың күнделікті ісәрекет, күн көру жағдайы мен ойлауында өлшем жөнінде әр деңгейде түсініктері болды, оны атау сөздермен бекітті.

Қазақтың байырғы өлшем бірліктері этностың тұрмыстіршілігінен, саналы ғұмырының өмір сүру мәдениетінен ақпарат береді. Халықтық өлшем атаулары ұлттық сөздік қордың ауқымды қабатын құрайды. Қазақ тілінде *арақашықтық, ұзындық, салмақ-көлем* өлшемді білдіретін сөздер мен тұрақты тіркестер, мақалмәтелдер этностың танымында әлем бейнесін қарапайым танумен тікелей байланыста қалыптасқан. Өлшем ұғымы әлем бейнесіндегі белгілі бір нысанды басқа бір нысаннан ажырататын, айқындайтын, анықтайтын этномәдени мазмұнға аса бай тілдік бірлік-

терден тұрады.

Алғашқы кезде адамзат баласы қоршаған ортаны өзі қолданған еңбек құралы арқылы таныды. Сондықтан олар *таяқ, аң терісі, әртүрлі жемістердің қабығы арқылы шаманы, мөлшерді, санды* анықтауда қолданды. Адамзат баласы танымының жіктелуі барысында қоршаған ортадағы заттардың, нәрселердің ауқымын анықтау үшін және өлшемдерді ажырату үшін адам өзінің қолын, саусағын, шынтағын, бармағын, аяғын, табанын, бойын өлшеу құралдары қызметіне пайдаланған. Өлшем тарихы туралы зерттеулердің деректері бойынша, өлшеуге негіз ретінде алдымен адамның дене мүшелері алынған.

Жер бетіндегі халықтардың өлшем туралы танымтүсініктері бірдей емес. Мәселен, өлшем туралы шығыс халықтарының танымтүсінігінде өзіне тән ерекшеліктер бар. Олардың танымтүсінігі бойынша, дүниенің көлденең өлшемі әлемнің төрт бұрышынан басталады. Олар: *оңтүстік, солтүстік, батыс, шығыс*. Жаратылыстанудың мифологиялық моделінің тігінен алынған үлгісін әлем халықтары «Әлем ағашы» десе, түркілер оның ішінде қазақтар да «Бәйтерек» деп таныған.

Материал және әдістер

Қазіргі таңда өлшем атауларын зерттейтін арнайы метрология ғылымы бүгінде үлкен табыстарға қолы жетіп отыр және бұл салада қалыптасқан көптеген ғылыми термин-атаулар бар. Әр халықтың тіліндегі өлшем бірліктерінің шығу тарихы туралы белгілі метролог Л.А.Молчанованың: «Әрбір халықтың өлшем бірліктерінің ерекшеліктерін тек олардың нақты болмыстағы іс әрекеттері ғана түсіндіре алады» (Молчанова, 1973: 8) – деп көрсетуі де өте орынды. Қазақ этносының ежелден қалыптасқан халықтық өлшемдері тарихи метрологияға жатады. Тарихи метрология – белгілі бір халықтың, ұлттың, этностың өткен өмірінен, тұрмыстіршілігінен, мәдениетінен мол мәлімет береді. Тарихи метрологияның негізі – көне замандардан бергі уақыттарда әр халық, ұлт, этнос пайдаланған халықтық өлшемдер болып табылады.

Әр халықтың, ұлттың, этностың өлшем бірліктері атауларының ішкі мағынасы мен мазмұнында, мәнінде халықтың дүниетанымы, қоршаған ортадағы нысандардың сан алуандығы, шұғылданған шаруашылығы, материалдық тұрмыстіршілігінде қолданылатын құралжабдықтары, тұрған жерінің географиялық ландшафтары сияқты сан алуан сыртқы факторлардың сипаты көрініс береді.

Қазақ тіл білімінде өлшем бірліктеріне қатысты Ж.Ш.Ахмедованың «Казахские народные наименования понятий об измерениях» (Ахмедова, 1975) деп аталатын кандидаттық диссертациясын атауға болады. Ғалым Е.Жанпейсов «Этнокультурная лексика казахского языка» (Жанпейсов, 1989) атты монографиялық еңбегінде халықтық өлшем бірліктерінің тарихи лексикасы туралы зерттеу жүргізіп, құнды пікірлер айтқан. Бұл еңбекте өлшем атауларының шығу төркініне, этнолингвистикалық мәні мен мағынасына көңіл бөлінген және қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін сипаттайтын өлшем бірліктеріне қатысты терминдердің тізбегін берген. Мәселен: *қабақ қаққандай уақыт, қолсұғымдай (биіктігі кісі бойы – қолсұғымдай, шашы бұрқырап тұр), тайдай тал түс, ширек жердей үлесі бар, бір-екі шошақтай пішен бар, желі басындай жер, бір бекеттей жер, екі-үш арқан бойындай жер, биттей (қорқыныштан биттей елес жоқ), бие бауындай жер, есік пен төрдей (есік пен төрдей ұзын торы ат), бір ет асымдай мезгіл, желі арқан бойындай, бір жесірдің құнындай, ұзындығы тай шаптырымдай, ширек жердей үлесі бар, ұлтарақтай жер* т.б.

Түркілер, оның ішінде қазақтар да нысанның дара және көптігін ажыратып, есептеу үшін өзге этностарға, халықтарға ұқсамайтын, өзіндік әдістәсілдерді пайдаланған. Ғалым Е.Жанпейісов ертедегі қазақтардың малы көп байлары өздерінің түйесінің санынан шатаспау үшін, әрбір жүзінші түйенің көзін ойып алып отырғандығын айтады. Сол көзі ойылған соқыр түйе арқылы жүз түйенің санын анықтайтын болған. Яғни осындағы «соқыр» атауы өзінің ауыспалы мағынасында «жүз» деген сөздің сандық, өлшемдік мағынасын білдіріп тұрған (Жанпейісов, 1989: 131).

А.Сейдімбек көшпелі қазақ уақыт пен кеңістікті бірбірінен ажыратпай, тұтастықпен танып түсінуді дәстүр еткенін жазды. Мәселен, қазақ тіліндегі «ұзақ» деген сөз уақыт пен кеңістікке бірдей қатысты. Бұған «ұзақ жол», «күн ұзақ», «жол ұзарту», «уақытты ұзарту» т.б. тіркестер дәлел бола алады (Сейдімбек, 1997).

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Қазақ тілінің өз табиғатынан туындап, өмір-тіршіліктің белгілі бір саласындағы нақтылы заттар мен құбылыстардың танымдық белгісін көлемін, мөлшерін, сапасын, бағасын, салмағын, алыс-жақындығын, ұзын-қысқалығын, аласа-ұзындығын т.б. ерекшеліктерін анықтайтын дәстүрлі өлшемдік атаулар өте көп. Мәселен, көшпенділер өзінің ұланғайыр даласында уақыт өлшемдерінің тұспалымен арақашықтықты байланыстыра қараған. Мәселен, «сүт пісірім», «ет асым», «шай қайнатым» сияқты уақыт өлшемдерінің негізінде бір нүктеден екінші нүктеге қанша арақашықтық жүргенін шамалап, жобалап отырған. Осыған орай, халық танымында осы атаулармен байланысты сүт пісірім жер, ет асым жер, күндік жер, сәскелік жер, ет пісірім жер сөзімен тіркесе арақашықтықты, уақыт сөзімен тіркесіп келсе, уақыт мөлшерін көрсететін болған.

Уақыт өлшемін белгілейтін құралдар жоқ кезде көшпелі халық уақыт өлшемдерін өзінің өмір сүру тәжірибесіндегі процестерден де алып отырған. Таң атар аптастан қой өргізу, қозы көгендеу, сиыр сауу, бие байлау сияқты т.б. үй тұрмыс тіршілігіне байланысты шаруашылық түрлерін жүргізу әр күні белгілі бір уақытпен мөлшерленіп отырады. Уақыт өлшемін білдіретін «бие сауым», «ет пісірім», «ет асым» т.б. сөз тіркестері – осындай тұрмыстіршілік көрінісі.

Бұл мысалдардағы тіркестер мағынасы уақыт пен кеңістікке бірдей қатысты екені байқалады. Қазақ халқының мұндай этномәдени дүниетанымынан уақыт өлшемі арқылы қанша шақырым жер жүргенін анықтағанына қарағанда, уақыт пен кеңістікті бір-бірінен ажырата отырып, оларды біртұтас жүйе ретінде қараған деу керек. Халық өмірінің мәдени бірлігі ретінде танылатын бұл ежелгі өлшемдік межелер, сол ұжым мүшелерінің уақыт пен кеңістікті бірбірімен тығыз байланыста түсінгендігінен хабар береді.

Қазақ тұрмыс-тіршілігінде белгілі бір арақашықтық өлшем, шаманы оған кеткен уақытпен анықтау да кеңінен қолданылған. Ғалым Ә.Қайдардың этнолингвистикалық сөздігінен халықтық өлшемдер, уақыт-мезгіл өлшемдер, сандық өлшем және жас өлшеміне қатысты сөздерді оның мағына, түсінігі арқылы іздеп, ол жататын тақырыптық топтардың жүйесінен тез тауып аласыз және сол сөзді қоршаған контекст арқылы оған қатысты басқа да мағлұматтармен таныса аласыз. Мұнда тілдік фактілер әдеттегідей алфавит тәртібімен емес, белгілі бір ұғым, түсінікті білдіретін негізгі мағыналық бірліктермен бірге туынды және қатысты мағыналық бірліктердің топтастырылып, негізгі мағыналық бірліктің ұғым-түсініктері түгел ашып түсіндірілген.

Халқымыздың таным-түсінігінде арақашықтық өлшем, межені «алыс» және «жақын» мағынасында қолданылатын көптеген тұрақты тіркестер қалыптасқан. Ит өлген жер – өте алыс қашықтықты білдіретін ұғым. Халық түсінігінде «жақсы ит өлімтігін көрсетпейді» деген мақалдағы ұғым ит өлген жер тіркесімен ұғымдық байланысы бар. Яғни белгілі бір мөлшерде өлшемдік мәнге ие ит өлген жер фразеологизмінің негізінде жақсы ит өлігін көрсетпейді фразеологиялық тіркестің шыққаны дәлел бола алады. Өйткені жақсы ит өлігін көрсетпеу үшін, алыс жаққа кетіп өлетін болған. Бұл іс-әрекет о баста шынайы оқиғаның негізінде пайда болып, ауызекі сөйлеу барысында тілде қолданылу аясы тұрақталып, этнос танымында «алыс жер» өлшемдік ұғымын бейнелейтін болған.

Итарқасы қиянда – қазақ танымындағы алыс жер ұғымын білдіретін бұл өлшемдік этнофразеологизмінің шығу уәжін өзінің құрамындағы сөздердің мағынасы арқылы сипаттауға болады. Итарқа – көш-қон кезінде екі керегенің басын түйістіріп тіккен уақытша тұруға арналған күрке, жаппа, шатыр т.б сияқты жасалатын уақытша баспананың аты. Шалғайға көшіп қонған адам, алдымен уақытша болса да мекендейтін жерінде ең оңай, тез баспана жасайды. Соның бірі – итарқа. Алыс жерден орын сайлаған адамның мекені – итарқа да болуы мүмкін. Ежелгі қазақтар өмірінде әлеуметтік деңгейі төмен шаруа, кедей адамдар тұратын мекен үйі итарқа деп аталған. Тілдің даму сатысында осы номинативтік мағынаға ие итарқа және қиян сөздерінің тіркесіп қолданылуы нәтижесінде тұрақталып фразеологизмге айналған. Ғалым Ә.Қайдар «итарқасы қиянда» тұрақты тіркесін ертеректе бай ауылдың сән-салтанатын бұзбау үшін жарлы-жақыбай сирағы шыққан кедей-кепшіктердің отыратын күрке-итарқасын шеттеу жерге – қиянға жайластырудан шыққан көшпелі тұрмысқа байланысты фразеологизм бара-бара «алыста, шетте, жырақта» деген ауыс мағынаға ие болған; о баста ол «үй ара, ауыл үйдің іші емес, итарқа тігілген шет» дегенді ғана аңғартқан болуы керек дейді (Қайдар, 2013: 341).

Ара қоным жер – екі аралықта бір қонып барғанда 200250 шақырым жер. Күншілік жер – атпен жүргенде тоқсанжүз шақырым жер. Алты айшылық жер – қазіргідей көлік жоқ кезде атпен, арбамен жүргенде жарты жылдай жүріп жететін жер. Түйенің табаны түсетін жер – түйе малы ұзақ жүріске соншалықты шыдас берсе де, жердің қашықтығы сондай, тіпті шыдамды түйенің табаны түскендей қашық жер. Қоналғы жер – салт атпен күні бойы жүріп өтетін шамамен 7080 км қашықтықты көрсететін тіркес. Көз көрмес, құлақ естімес жер – алысқа, ұзаққа кеткен адамнан еш хабарошар жоқ, ешкім барып көрмеген жер. Жер мойны қашық – барар жердің тым ұзақ, алыс екендігін білдіретін тіркес.

Көш жер – бір жерден екінші жерге көшіп, қоныс аударудағы ұзақтық. Көш ұғымы – адам ғұмырын, жалпы тіршілік дүниені көшке, керуенге тенеу, адамды уақыт қонағы деп санау көнеден келе жатқан ұғым. Ата-бабаларымыз мал-мүлкін аман сақтау үшін, ауарайының ыңғайын байқай отырып, үнемі қоныс ауыстырып, өріс жанартып отырған. Көшуге ерекше көңіл бөліп, алды-артын бақылап, үлкен дайындық жасаған. Көштің салтанатты дәстүрі мен ырым-жоралғысын ерекше қастерлеп, өз орнымен орындап отырған. Арақашықтық өлшемдерін білдіруде көш ұғымының табиғаты ерекше. Осыған орай, «көш» сөзі тілімізде сан алуан қолданысқа түсіп, көптеген атаулар мен тұрақты тіркестердің, мақал-мәтелдердің жасалуына негіз болған. Мысалы: *Көш бойы* – бүкіл бір ауыл, бірге қоныстанған бір рулас ағайынжұрттың көшінің көзбен шамалағанда шұ-балаңқы, ұзына бойы созылған көш көрінісі арқылы межеленген өлшем. *Көш құлаш*

– көштің ұзына бойы созылғандағы шағын көрінісі. *Көш сырмақ* – көшкенде артылған жүктің үстінен жауып жүруге арналған үлкен сәнді сырмақ. *Көш көлікті болсын* – тілек мағынасында айтылады. Әдетте көшіпқону тек жүктерді тиеуге, балашағаны, қариялар мен аурусырқауларды отырғызатын ғана ат, түйе, арбадан басқа да, көш сәнін кіргізетін жар аулы, әрі ат әбзелдері келіскен әдемі аттардың мол да болуы. *Аштан өліп, көштен қалу* – у ішсең руыңмен дейтін қазақтың бүкіл ел болып кетіп бара жатқан көшке ілесе алмауы үлкен айып. Әрине, түрлі себептер кедейлік, ағайын арасындағы араздық пен алауыздық сияқты мәселелер көштен қалдыруы да мүмкін. Бірақ бұл тіркесті қазақтар көбінесе Аштан өліп, көштен қалу кері мағынасында намысын жану үшін қолданады. *Көш жүре түзеледі* – 1. Бұл тіркес мағынасы жоспарлаған жұмыстың бәрі бірден ойдағыдай бола бермейді. Уақыт өте істің дұрысталатынына үміт етіп, ертеңіне сеніммен қарау керек мағынада айтылады. 2. Қазақ көші бір күндік емес. Мал жайы мен жер жайына байланысты көшіп қону қыстау, жайлау, күзеу сияқты мекендерге жетуге мөлшерлі уақыт керек. Бірден сайланып, көшіп кетер кезде жетпей жатқан көлік, дұрыс тиелмеген шаруашылық заттары көрер көзге қоғаш болуы мүмкін. Өлі көш жолы ұзақ болатындықтан, келесі жерге қонғанға дейін түзелмеген көш жерін жөндеп алуға уақыт бар деген мағынада.

Дүниеден көшу – адамның о дүниеге аттануы. Бір мекеннен басқа мекенге орын ауыстырған көш мақсатына ұқсата айтылған тіркес. *Үдере көшу* – қамсыз, уайымсыз отырған ауылдың аяқ астынан түгі қалмай барлығының тез, асығыс көшіп кетуі. *Үрке көшу* – жау жетті, ел көшті деген сияқты қорқып тез, асығыс көшіп кетуі. *Шалқар көш* – адамдары мен малдары жайбарақат, асықпай, әр жерге қонайтүней көшіп келе жатқан өзіндік сәнсалтанаты бар, ұзыннанұзақ шұбатылған сәнді көш көрінісі. *Қозы көш жер* – 6-8 км арақашықтықты өлшеудің бұл формасы ауылдың бір қоныстан екінші қонысқа көшкеніндегі қозының күні бойғы жарық күнде өзінің кәдімгі қарапайым (естественным) жүрісімен жүріп өткен арақашықтықты бақылау нәтижесінде қалыптасқан. Бұл да басқа халықтық өлшем бірліктері сияқты халықтың нақты көшпелі өмірінің абстрактіленуі нәтижесінде пайда болып тілімізде тұрақтылыққа айналған. *Түйе көш жер* – көштің ең ауыр жүгі, ең ұзақ жері түйе малына жүктелетіндіктен, жол сапар қызметін күллі Шығыс және кейбір Еуропа елдерінде бұрынғы кездерде түйе малы атқарғаны белгілі. Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде де түйемен көшіп-қону ерекше орын алғандықтан, өлшемдік мағына беретін бұл тіркесім бұрынғы кезде тілдік қолданыста актив қызмет атқарғандығы белгілі.

Ат шаптырым жер – 25-30 шақырым жер. Тілімізде *ат шаптырым жер* тіркесімен мағыналық және құрылымдық жағынан ұқсас *құнан шаптырым жер*, *тай шаптырым жер* – шамасында тіркестері де қазақтың өзіне тән танымдық ерекшелігін көрсететіні белгілі. Өйткені қазақ өзінің күнделікті көз алдында көретін жан-жануарлардың жасын, жынысын, түрлі қасиеттерін ерекше тани білген. Сол танымның негізінде басқа нысандармен салыстырып, теңеп солардың қасиеттерін анықтаған. Жоғарыда аталған тіл бірліктері – осының айғағы. Бұлардың білдіретін арақашықтық меже шамасына осы жануарлардың жасы, физиологиялық қабілеті, тұрмыс-тіршіліктегі тәжірибесі, адам санасында сұрыпталған, семантикалық айырым белгілері негізге алынған. Сондықтан да, қазақ танымында орта есеппен *ат шаптырым жер* – 20-25 шақырымды білдірсе, *құнан шаптырым жер* – 10-15 (810 км) шақырымды, *тай шаптырым жер* – 5-10 (5 км) шақырымды межелеген. Яғни бұл тіл бірліктерінің пайда болуына күнделікті қазақ өміріндегі тұрмыс-тіршілігіндегі көрген-білгені мен

есіне түйгені себеп болған деуімізге болады.

Қысқасы тіліміздегі *ат шаптырым жер*, *құнан шаптырым жер*, *тай шаптырым жер* тіркесімдеріне ата-бабаларымыз жол жүру мен арақашықтық меже шамасын анықтауда ерекше мән берген. Басқа халықтар да өзінің күнделікті тұрмыс-тіршілігінде қай жануарды көп пайдаланса, соның қимыл қозғалысы, жүрісі арқылы ара-қашықтық межелерін анықтаған.

Ал жақын жер мағынасында қолданылатын лексемалар тілімізде ұшырасатын мынадай тұрақты тіркестер бар: *Көз көрім жер* – екі араның арасын көзбен мөлшерлеуге болатын жер. *Шай қайнатым жер* – өте жақын жер, шамамен онон бес минут аралық. *Сәскелік жер* – түске дейін жетіп баратын аралық межесі шамамен екіүш сағаттай. *Қозы көген жер* – көзбен шола қарағандағы тым жақын жер. *Қозы өрісіндей жер* – 2-3 шақырым жер. *Оқ атым жер* – әдетте аң аулағанда, саятшылық құрғанда көз мөлшерімен оқ тиетіндей жердің арасы. *Қой өрісіндей жер* – қойды жайылымға айдағанда кешкі мезгіл арасына дейінгі уақытты алуы мүмкін. Немесе ауыл маңына көз көрім жерге жусатып жібергенде аса қашық емес. *Бір лау жер* – лау бір ауыл мен екінші ауылдың арасына жеткізетін көлік атауы. Ал екі аралық әртүрлі қашықтықта болуы мүмкін. Сондықтан лау мініп келесі ауылға (бекетке) жету үшін бірнеше лау ауыстыруы мүмкін. *Түстік жер* – түске дейін жетіп алатын қашықтық. 3040 шақырым жер. *Қарға адым жер* – өте жақын тиіп тұрған жер. *Таяқ тастам жер* – тым жақын жер. Салыстырмалы түрде лақтырған таяқ түсетін жер. *Құлаш созым жер* – алыс емес, жақын жер. *Желі басындай жер* – малды сауған кезде құлын немесе бұзауды байлап қою үшін екі қазаққа кере тарта байлаған арқанның ұзындығындай қашықтық. *Бие сауым жер* – бие сауымының арасы шамамен 1,5 2 сағаттай. *Бір қыдыру жер* – жақын көрінгенімен, біраз жүретін қашықтық. *Қамишы салым жер* – тым жақын, атпен тез баратын аралық. *Сойыл салым жер* – сойыл тиетіндей өте жақын аралық. *Қол созым жер* – ең жақын қашықтықты білдіретін өлшем. *Бойдақ қой ауылындай жер* – қысыр қалған қойлар ауыл сыртында бағылады. Демек үйден, қорадан көп қашық емес. Шамамен 34 шақырым жер. *Қозы өрісіндей жер* – шамамен бесалты шақырымдай жер. *Қозы көген жер* – ұзындық немесе қашықтық көген бойына тең келеді. *Қозы қайырым жер* – бұл да шамамен бесалты шақырымдай жер т.б. *Көзі ұшында* – көз жетер алысты бағдарлауға болтын қашықтық.

Қарға адым жер – жақын, қол созым, онша алыс, қашық емес жер. Өлшем ұғымы адым атауымен байланысты қалыптасқан тіркестің бірі. Бұл тіркесімнің барлық зерттеулер мен сөздіктердегі білдіретін мағынасы – «жақын жер». Бұл тілдік бірлік метафоралық тәсіл арқылы жасалған. «Адым» сөзі жүру кезіндегі адамның екі аяғының аралық қашықтығы мағынасын білдірсе, қарғаның да жүру кезіндегі екі аяғының арақашықтығы тым жақын болатындығын байқаған адам өз концептуальдық танымының негізінде осы ұқсас екі нысан белгілерін бір-бірімен салыстыру, ұқсастыру, бейнелеу арқылы жаңа тілдік бірлік «қарға адым жер» тіркесін қалыптастырған болуы керек. Бәлкім бұл құстың аппақ қарға түскен ізін, адамның екі аяғының арасына түскен ізінің пішінімен салыстыру арқылы атаған шығар. Шамамен 1 метрге жуық ұзындық өлшемін білдіретін адым сөзінің негізінде «жақын жер» мағынасын беретін қарға адым жер тіркесін қалыптастырған деуіміз қисынға жақын келеді (Қайдар, 2013: 608).

Адым (қадам) – атауы ерте кездердің өзінде-ақ көптеген түркі тілдерінде «жүру, қозғалу, аяқ басу» деген мағынамен қатар ұзындық өлшемі ретінде жұмсалған. Осыған орай, көптеген тілдердегі адым атауының семантикалық көрсеткіші өлшеу жүйесімен

байланысты қалыптасқан. Тілімізде адым сөзінің фонетикалық варианты ретінде *қадам* атауы да қолданылады. Жалпы бұл екі сөздің білдіретін мағынасы бірдей. Адамзат тарихының өлшеу жүйесінде адыммен анықтау – есептеудің ерекше түрі болған. Өйткені, бір нысан мен екінші нысанның арасын өлшеуде, заттың ұзындығын, үлкендігін анықтауда адымды ерте кезден-ақ өлшеу құралы ретінде пайдаланғандары көптеген халыққа тән деуімізге болады.

Шақырым – 1000 м. Академик Ә.Қайдар бұл сөздің қазіргі мағынасы алғашқы қимылдық мағынасынан біршама алшақтыққа ұшырап, ішкі құрылымдық формасы көмескіленгенін айтты. Бұл атаудың пайда болу уәжінде айқайлау мен дауыстың естілу өлшемі жатыр. Ерте уақыттарда бір адам екінші адамды айғайлап шақыратын болған. Осы дауыс естілетін ара қашықтықты қолданыла келе өлшемдік меже етіп тағайындаған. Мұнда атауға негіз болған шақыру етістігі. Осы *шақыру* етістігіне -ым, ім жұрнағы қосылу арқылы өлшемдік бірлік шақырым атауы пайда болған.

Жалпы уақыт пен кеңістіктегі кездескен нысандардың сипатын алғаш ата-бабаларымыз табиғи күйінде ұғынып, түсінген, қоршаған орта мен табиғат құбылыстарындағы түрлі факторларды күнделікті өмір сүру жағдайымен етене байланыста қараған. Таңның атуы мен күннің батуы, судың сууы мен мұздың қатуы, көктің шығуы мен курауы, заттың ұзындығы мен қысқалығы, жолдың, жайылымның, мекеннің алыстығы мен жақындығы, бір нәрсенің екіншісінен биіктігі немесе аласалығы, судың тереңдігі мен таяздығын, заттың ауырлығы мен жеңілдігін өзінің күнделікті шаруашылығында атқарған нысандарымен анықтап, өлшеп, межелеп, сырын ұғып тани білген. Дами келе бұл құбылыстар уақыт пен кеңістік өлшемдеріне айналған.

Кез келген халық, ру, тайпа өздерінің күнделікті қымқуат тұрмыстірішілігіндегі пайдаланған қажетті заттарын, бұйымдарын, нәрселерін ойсаналары мен қиялдарының жеткен жеріне дейін түрлі қызметте пайдалануға талпынған. Осыдан келіп, олардың қолданылу қызметі кеңейіп, адам санасында ол ұғымдардың мәнді белгілері тармақталып, жеке семантикалық дербестікке ие болған. Тіліміздегі жаңа атаулар мен тіркестердің пайда болуына әсер еткен осындай тіл бірліктері де қазақтың ежелгі өлшемдік атауларымен байланысты деуге болады. Яғни, халықтың өмір сүру салтында көптеген еңбек құралдары да өздерінің негізгі қызметімен қоса, қосалқы қызмет атқарған. Мәселен, қазақтың өткен өміріндегі мәдениетінен мол мағлұмат беретін *арқан, құрық, қамшы, сойыл, найза, тұсау, оқ, балта* сияқты құралсаймандарды ата-бабаларымыз өздерінің күнделікті тұрмыстірішілігінде негізгі қызметімен қатар, өлшеу қызметін де де кеңінен пайдаланған. Соның негізінде ұзындық өлшемі ретінде *арқан бойы, тұсау бойы, найза бойы, құрық бойы, қамшы бойы, оқ бойы, балта сабы* сияқты өлшемдік мәнге ие болған атаулық тіркестер қалыптасқан.

Арқан бойы – арқанның ұзындығындай жер. 4-5 метрге тең ұзындық өлшемі. Ал уақыт өлшемі ретінде күннің сәл ғана көтерілуін *күн арқан бойы* көтерілді дейді. Жалпы ауызекі сөйлеу тілінде ұзындық мағынасына қарағанда көбінесе *күн арқан бойы* көтерілді деген сияқты уақыт өлшемі мағынасында жиі ұшырасады.

Қамшы бойы – өз уақытында бұл құрал өлшеу қызметін атқарып, тілімізде кеңістіктің көлденең және тік ұзындық өлшем мәнін білдіретін қамшы бойы тіркесі қалыптасқан. Қамшының көп қызметінің бірі – өлшеу болғандықтан, тілімізде *қамшы бойы, қамшы салым жер* тіркестері ұзындық, ара қашықтық өлшемдерін білдіруде қолданылады. Көлденең және тік бағыттағы ұзындық өлшемін білдіретін қамшы бойы тіркесі «қамшының сабы мен өрімінің ұзындығына тең өлшем». Қамшы бойы тіркесі

ұзындықтың белгілі бір межесін анықтауда құрық бойы, арқан бойы, найза бойы сияқты тіркестерімен салыстырғанда қысқалау өлшем мөлшерін білдіреді.

Ата-бабаларымыз қамшының *төрт таспа қамшы, бес таспа қамшы, он екі таспа қамшы, сегіз өрім қамшы, он екі өрім қамшы, дейыр қамшы, дырау қамшы, бұзаути сары қамшы* сияқты сан алуан түрлерін қолданған, соған орай олардың ұзындықтары да әр түрлі болған. Сонымен бірге, қамшы ертеде өлшеу қызметінің ішінде уақытқа да байланысты қолданылғанын *қамшының сабындай келте ғұмыр* сияқты тілдік имплициттерден де аңғаруымызға болады. Қамшы атауының ұзындық өлшем мағынасын білдіруімен қатар, этнос әлемінің мәдени бірлігі ретінде басқа да танымдық сыр сипатының сан-салалы екеніне бұл ұғыммен байланысты қалыптасқан түрлі мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, ырым-жоралғылар мен ұғым-түсініктер дәлел бола алады. Мысалы, Қамшының қару есебінде жұмсалуына сәйкес тілімізде, *қасқырға қырық сегіз өрім таспа қамшыдан артық қару жоқ* деген аңшылық кәсіпке байланысты ұғым түсінік қалыптасқан. Қамшы қазақ өмірінде өлшеу құралы қызметін атқарумен қатар, рухани және материалдық мәдениетінен жан-жақты мәлімет беретін аса қажетті құралдың бірі болған.

Найза бойы – найзаның ұзындығымен шамалас келетін халықтық өлшем. Найза – халық өмірінде кеңістіктің көлденең және тік ұзындық өлшемін анықтауда қолданылған құрал. Ер қаруы – бес қарудың біріне жататын найза атауының этнолингвистикалық мағына астарында батырлықтың, ерліктің, қаһармандықтың символикасын бейнелеген. Осыған орай найза атауының этносемантикалық қолданысы негізінен жаугершілік лексикамен тығыз байланысты. Қазақ танымында найза – бес қарудың бірі болумен қатар, өлшеу қызметінде жұмсалған құралдың бірі. Этнос өзіне таныс болған бір заттың пішіні, тұрқы, көлемі сияқты қасиеттерін екінші бір нысанның белгілерімен салыстыру, теңеу, ұқсату нәтижесінде жаңа атау тудырып отырған. Ұзындық, биіктік өлшемін білдіретін арқан бойы, қамшы бойы, құрық бойы, тұсау бойы сияқты тіліміздегі найза бойы тіркесі де осы негізде қалыптасса керек. Көптеген батырлар жырлары мен тарихи жырларда найзаға байланысты мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, қанатты сөздер мольнан кездеседі. Мәселен, *ақ білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен* деген өз елін, жерін сыртқы жаулардан жан аямай қорғауда айтылған. Е. Жанпейісов бұл тіркесті «найзаның ұзындығына сәйкес биіктік» деп көрсетеді (Жанпейісов, 1989: 145).

Халықтық өлшемге айналып, өлшемдік мағынаға ие болған *найза бойы* тіркесінің тіл бірлігі ретінде пайда болуына негіз болған құрал – *найза* болғандықтан, тілімізде осы құралға байланысты біршама фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер, ырым-жоралғылар қалыптасқан. Бұдан біз найзаны өлшеу бірлігі болумен қатар, этнос табиғатында этнолингвистикалық мәнге ие мәдени мәнді бірлік ретінде де кеңінен тануымызға болады.

Этнос табиғатын ашуда найза атауы өлшемдік мағынадан басқа да түрлі мағыналық қолданыста жұмсалынған. Мәселен, «өте қу, алаяқ адамдарды» білдіргісі келсе, этнос танымында *қулығына найза бойламайды* деп сипаттайды. Сондай-ақ, тіліміздегі *найза ұшында отырғандай* фразеологизмі қауіп-қатерде тұрған адамға байланысты мағынада қолданылады. Тілімізде найза шаншу өнерін жетік меңгерген адамды *найзагер* деп те атаған. Мысалы: Қай жерде өжет батырлар, найзагерлер көбірек болса, сол тұс еңсеріп әкетіп жүр (Ғ. Мүсірепов, Ұлпан).

Халық ұғымында найзаға байланысты ырым-жоралғылар да кездеседі. Мұны

Ә.Диваев өз еңбегінде былай көрсетеді: «Киіз есікті үйдің үстіне қарай лақтыруға болмайды, әйтпеген жағдайда оны жауласқан адам найзасымен ашып кіреді, яғни жауласқан адам бұл ырым-жоралғысын орындамаған үй қожасын жеңіп кетеді. Жеңімпаздың бірінші парызы, жеңілушінің үйіне келіп, киіз үй есігін найзаның ұшымен ашу болған, осы әрекеттен соң, барлық мал-мүлік, тіпті әйел мен қызына дейін өз қалауымен пайдаланатын жеңімпаздың меншігіне айналған» (Диваев, 1992: 170).

Сонымен, қазақ тұрмыс-тіршілігінде пайдаланылған найза атауы өзінің о бастағы мағынасы қару құралы қызметімен қатар, тілдік сананың тармақталып жіктелуі барысында өлшеу қызметінде жұмсалыуына орай өлшемдік тіркес құрап мағынаға ие болса, уақыт факторының әсеріне қарай мағынасы одан да кеңейіп, этнос табиғатын танытуда мәдени бірлік ретінде тілімізде түрлі этнографиялық ұғымдар мен түсініктер туғызған.

Құрық бойы – құрықтың бойымен бірдей ұзындықты білдіретін халықтық өлшем. *Құрық* – жылқы ұстау үшін, ұшына ілмек жіп бекітілген ұзын сырық. Ата-бабаларымыз уақыт пен кеңістікті бөлмей, бірлікте қарауына байланысты, өлшемдік мағынада жұмсалатын *құрық бойы* тіркесі ұзындықты да, биіктікті де, уақытты да білдіре алған. *Құрық* атауының өлшемдік мәнде қолданылуы түркі тілдерінің ішінде көбінесе қазақ тіліне ғана тән. *Құрық* атауының ежелгі уақыттарда «садақ, садақтың жебесі, садақ тарту» және «арқан» мәнінде қолданылғанын зерттеушілер атап өтсе, бұл мағыналардың бүгінгі тілдік қолданыстағы мағынасымен байланысы күңгірт екенін байқаймыз. *Құрық бойы* тіркесінің негізгі мағынасы «құрықтың бойымен бірдей ұзындық шамасы».

Құрық атауы қазақ танымында лексика-семантикалық табиғаты жағынан түрлі фондық образдар негізінде белгілі бір өлшемдік мәнде қолданылатын басқа да тұрақты тіркестердің қалыптасуына ұйтқы болған. Мәселен, *құрық сілтем жер*, *құрық тастам жер*, *құрық созым жер* сияқты тілдік құрылымдардың компонентері тұрақталып, бейнелеу, салыстыру, теңеу әдістерінің көмегімен «жақын жер» деген ауыспалы мағынаға ұласқан.

Тұсау бойы – тұсаудың бойымен шамалас келетін ежелгі өлшемдік бірлік, 30–40 см-дей аз ғана қашықтық. *Тұсау бойы* тіркесінің жасалуына ұйтқы болған номинативті мәнге ие *тұсау* атауының мәдени мазмұнымен байланысты бүгінде жаңа ұғымдар туындаған. Дағдылы қайталану, образға үлгі ретіндегі бейнелердің ситуациядағы орын мен маңызы оның санада баламалық қасиетке, яғни ассоциациялауға әкелген.

Көшпенділер танымында тұсаудың қызметі аттың алдыңғы екі аяғын байлаумен байланысты туындаған. Өзінің күнделікті тұрмыс-тіршілігіндегі еңбек процесінде қажеттілігі мол жылқы малының алысқа ұзап кетпеуінен, тез ұстау мақсатында қолданылушылардың тұсаудың мағыналық белгілерін жақсы танығаннан кейін басқа заттарға байланыстыра бейнелеу, теңеу, ұқсастыру мақсатында жаңа ұғым түсінік тудырады.

Тұсауда тұрған малдың босатқаннан кейінгі негізгі семасы – жылқы малының бостандыққа, еркіндікке шығуы. Осыдан кейін *тұсау* атауы мағынасының дамуына сәйкес, ұлттық салт-дәстүрдің бірі, этнографиялық ұғым *тұсау кесер* ырым-жоралғысы пайда болған. *Тұсаукесер* этнографизмі сәби қаз тұрғаннан кейін «тез жүріп кетсін» деген тілекпен, жүріс-тұрысы ширақ әйелге алдын ала дайындатқан ала жіппен баланың аяғын тұсап, қидыратын, кәдесі бар ғұрып, ырым. Әдетте, сүріншек, жайбасар адамдарға баланың тұсауын кестірмеген. *Тұсаукесердің* жібін дайындаудың бірнеше түрлері, жолдары, сенімдері де бар. Көбейіп, көгере берсін деп көк шөптен

есіп жасайды. Бай болсын деп малдың тоқ ішегінен де өреді. Адал болсын деп ала жіптен де жасайды. Ал қазіргі таңда осы тұсаукесер сөзі жаңа кітапты немесе жаңадан ашылған мекемені т.б. салтанатты түрде көпшілікке жария ету үшін алдын ала дайындалған лентаны қию рәсіміне айналды. Г.Смағұлова тұсау кесу этнографизмін фразеологиялық неологизмге жатқызып, осы ситуация «тұсау кесер» салтанатына ұқсас болғандықтан этнографизмге тән тіркеске қосымша мағына жүктелетінін айтады. Бұл қайта жаңғыру үрдісі, тіркес мағынасы жаңа бейне, сипат береді. Ал тілдік санадағы ақпараттың мәні бар лингвомәдениелмалар мазмұны жаңа дәуірдегі өзгерістер барысында қайта жасалады дейді (Смағұлова, 2009: 149).

Бір ғажабы халықтық өлшем атаулары тым ерте кездерден қолданыла бастаса да күні бүгінге дейін тіл қолданысынан шықпай, өлшем мағынасындағы ұғымды бейнелеп баяндаудың бір тәсілі болып саналады. Көркем шығармалардың бәрінде де метрикалық өлшемдердің орнында, өркениет өзгерсе де, жоғарыда келтірілген метрикалық өлшемдерде халықтық өлшемдерді қолдану дәстүрі үстем. *Өте жақын* деудің орнына *қарға адым жер, өте тез* деудің орнына *қас қақаниша* сияқты халықтық фразеологизмдерді қолдану кең өріс алған. Олар әрі түсінікті, әрі тыңдаушыға жағымды естіледі.

Халықтық өлшемге байланысты тілдік бірліктерді бір топ етіп қарастыруымыздың басты себебі арнайы зерттеулерде бұл құбылыс жан-жақты сөз болса да, оның өлшемдік табиғаты этнолингвистикалық объект ретінде сөз бола бермейді. Ал, көркемсөз тілінде жиі кездесетін мыңдаған теңеу-салыстыру түріндегі өлшемдік ұғымдардың жалпы мағыналары мен олардың ұлт санасында, ұғым-түсінігінде қалыптасу уәждері (мотивтері) арнаулы әдебиеттерде де, сөздіктерде де сөз болмай келеді.

Нақтылы заттар мен құбылыстардың сын-сипатына, бітім-тұлғасына, т.б. толып жатқан өзіндік ерекшеліктеріне, байланысты тілімізде қалыптасқан өлшемдік түсінік-ұғымдардың түрі де сан алуан екенін байқадық.

Қорытынды

Уақытпен қатар кеңістіктің көлденең және тік ұзындық өлшемін білдіретін арқан бойы, құрық бойы, найза бойы, қамшы бойы, тұсау бойы сияқты фразеологиялық бірліктердің жасалуы мен қалыптасуында күнделікті тұрмыс-тіршілігінде қолданылған құрал-саймандардың сыртқы құрылымдық-пішіндік образдық модель үлгілері негіз болған. Бүгінгі тілімізде пассив қабатқа өтіп, ұмыт болып бара жатқан бұл байырғы өлшем бірліктері этностың өткен өміріндегі рухани және материалдық мәдениетінен берер этнографиялық танымдық мәліметі мол.

Көшпелі қазақтың өлшем бірліктері және қоршаған орта туралы атаулары мен тұрақты тіркестер әр құбылыстың не екенін білдіретін сөздік белгі ғана емес, сонымен бірге белгілі бір құбылыстың төл қасиетін әйгілеп танытатын дерек көзі. Жалпы тіл атаулыны, сол тілдердің құрамындағы сөздерді, белгілі дәрежеде, таным-тәжірибенің айғақ көрінісі деуге болады. Біз қарастырған өлшем атаулары халқымыздың көшпенді өмірінен сыр шертеді. Бұл тілдік бірліктер сол тобымен сөйлем ішінде бөліп жаруға келмейтін сөз тіркестерінің бір-ақ сыңары қызметінде жұмсалады. Қазақ халқының өзіндік ұлттық ерекшеліктерін бейнелейтін өлшем бірліктері – этностың өткен тұрмыс-тіршілігін айқындайтын таным құралы. Бұл сөздердің бірсыпырасы қазіргі кезде көнеленіп, архаизмге (пассив сөзге) айналды. Өлшем бірліктер атадан балаға мұра болып, бүгінгі күнге дейін жетіп ұлттымыздың тұрмыс-тіршілігі мен дүниетанымынан

мәдени ақпараттар беретін концептілік құндылықтар мен ұлттық колоритті ашуда үлкен рөл атқарады. Дегенмен, көрсетілген өлшемдердің халқымыздың өткен өмірінде қандай мәні болса, бүгінгі өмір тіршілігіне тигізер пайдасы да одан бір де кем емес деп білуіміз керек.

Information about the authors:

Utebayeva E.A. – candidate of philological Sciences, head of the Department of Ethnolinguistics of the A.Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan, e-mail: elmira_abdigali@mail.ru, [//orcid.org/0000-0002-6500-6062](https://orcid.org/0000-0002-6500-6062), Scopus Authors ID: 57200244748;

Soltanbekova A.A. – candidate of philological Sciences, leading researcher of the A. Baitursynuly Institute of Linguistics, madina-258@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3513-4012>.

ӘДЕБИЕТТЕР

Молчанова Л.А. (1973) Народная метрология (к истории народных мер длины). – Минск: Наука и техника. – 84 с.

Ахмедова Ж.Ш. (1975) Казахские народные наименования понятий об измерениях: автореф. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата. – 26 с.

Жанпейсов Е. (1989) Этнокультурная лексика казахского языка (на материалах произведений М.Ауезова). – Алматы: Наука. – 282 с.

Сейдімбек А. (1997) Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау. – Алматы: Санат. – 464 б.

Қайдар Ә.Т. (2013) Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік). Т.2. – Алматы: Сардар. – 728 б.

Диваев Ә. (1992) Тарту. – Алматы: Ана тілі. – 254 б.

Смағұлова Г. (2009) Фразеологиялық неология және деривация. «Этнос және тіл» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы. – 404 б.

REFERENCES

Molchanova L.A. (1973) Narodnaiya metrologiya (k istorii narodnih mer dlini). –Minsk: Nauka i technologiya. – P. 84. [in Russian].

Ahmedova Zh.Sh. (1975) Kazakh folk names of concepts about measurements: author's ref. ... cand. phylol. science. – Alma-Ata, – P. 26. [in Russian].

Zhanpeisov E. (1989) Ethnocultural vocabulary of the Kazakh language (based on the works of M. Auezov). – Almaty: Nauka, 1989. – 282 p. [in Russian].

Seidimbek A. (1997) Qasaq älemi. Etnomädeni paımdau. – Almaty: Sanat. – 464 p. [in Kazakh].

Kaidar A. T. (2013) Qazaqtar ana tili äleminde (ethnolingvistikalıq sösdik). T. 2. – Almaty: Sardar. – 728 P. [in Kazakh].

Divaeu A. (1992) Tartu. – Almaty: Ana tili. -254 p. [in Kazakh].

Smagulova G. (2009) Fraseologialıq neologiya jäne derivaciya. «Ethnos jäne til» attı halykaralıq glimi-theorialıq conference materialdarı. Almaty. – 404 P. [in Kazakh].